

Казанцева Л.В., Салата С.А. Памятники науки и техники Киевской университетской астрономической обсерватории. Горизонтальный солнечный телескоп. В статье кратко описана реализация методики комплексного исследования памятника науки и техники – горизонтального солнечного телескопа (ГСТ). Освещены определенные подходы к решению проблемы исследований астрономического наследия. Раскрыта краткая хронология солнечных исследований в мире и в Киеве. Проанализирован процесс создания и последующего развития ГСТ в мире. Исследовано историю создания, проведения наблюдений, модификации и другие параметры Киевского ГСТ в соответствии с предложенной методикой. Указано на основные научные задачи, которые решались на ГСТ в разное время.

Ключевые слова: история науки, памятка науки и техники, астрономическое наследие, астрономический инструментарий, приборы для наблюдений Солнца, горизонтальный солнечный телескоп.

Kazantseva L.V., Salata S.A. Artefacts of Science and Technology of the Kyiv University Astronomical Observatory. The horizontal solar telescope. Implementation of comprehensive study methodology attractions of science and technology – horizontal solar telescope (HRT) – briefly described in the article. Some approaches to the problem of astronomical heritage studies highlighted. A brief chronology of solar research in the world and in Kiev is represented. The process of creation and further development of HRT in the world are analyzed. History, observation, modifications and other parameters Kiev HRT investigated by the proposed method. The main scientific problems which were solved on HRT at different times are indicated.

Key words: history of science, interesting science and technology, astronomical heritage, astronomical tools, instruments for observing the Sun, horizontal solar telescope.

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА В ПОЛТАВІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Пістоленко І.О., канд. істор. наук, ст. наук. співр.
(Полтавський музей авіації і космонавтики)

У статті висвітлюється розвиток культури і просвіти в Полтаві як у губерньському центрі в першій половині ХІХ століття: відкриття гімназій, шкіл, бібліотек, перших пам'ятників, здійснення перших історичних досліджень, створення перших виставок і музеїв, проведення екскурсій на заводи, по місту та ін.

Ключові слова: культура, історія, розвиток, Полтава, пам'ятник, виставка, музей, історичне дослідження.

Полтавщина є одним із важливих економічних, культурних центрів нашої

країни. Розташована в Середньому Подніпров'ї вона належить до історичних

земель, що стали ядром, довкола котрого формувалась українська держава. У XIX ст., в період формування в Російській імперії національностей, національний склад полтавських земель формувався на основі української етнічності [9, с. 91]. В листі до О. Кобилянської Леся Українка свого часу написала про цей край: «Побачите вже таку Україну, що «українішою» і немає» [10; 9, с. 12].

Є чимало досліджень, публікацій, присвячених історії виникнення назви «Полтава», території, географічному положенню, чисельності населення, національному складу нинішньої Полтавської області і Полтави, впливу цих показників на їх соціально-економічний розвиток з давніх часів до сьогодення. Однак за останні декілька десятиліть не видавалися праці, які давали б відносно повну і системну характеристику «духовних джерел» Полтавщини [9, с. 9]. Разом із тим, беззаперечним є те, що потреба в такому матеріалі зростає.

Мета даної праці – прослідкувати на основі досліджень полтавських істориків, краєзнавців (І.Ф. Павловського, В.Є. Бучневича та інших), архівних та інших даних особливості формування культурного середовища в Полтаві протягом одного з важливих періодів в її історії – в першій половині XIX ст.

Формування культурного середовища в Полтаві в значній мірі пов'язане з її розвитком як центру губернії. Спочатку губернським містом планувалося зробити Лубни, однак «історичне минуле Полтави [як місця, де відбувалися події, пов'язані з Полтавською битвою – авт.] дало перевагу...» [7, с. XXVIII]. У 1802 р. Полтаву було оголошено губернським містом, в якому мали бути створені чотири обов'язкових і необхідних губернських заклади: правління,

казенна палата, генеральний суд та приказ громадської опіки [7, с. 5].

Відомо, що на час відкриття губернії Полтава була невеликим бідним містечком, більше схожим на велике село, ніж на місто. Міські будівлі були дуже простими, кам'яних будинків налічувалося не більше десяти [1, с. 8]. П. Сумароков, що перебував у Полтаві в рік відкриття губернії, відзначав у своїх замітках «Досуги кримського судьи или 2-е путешествие в Тавриду» [5, с. 244; 7, с. XXIII], що в Полтаві не було на той час «ни правильных улиц, ни порядочных строений» [7, с. XXIII]. В записках «Славны бубны за горами» (с. 65) князь Долгорукий відзначав: «Но сколь славен город (по историческим воспоминаниям), столько дурён в натуре. Баталии могут прославить место, дасть ему громкую похвалу в дееписаниях, но сделать город красивым, знатным одна сильна торговля, а здесь какой быть?» [7, с. XXIII]. У 1804 р. в Полтавському міському магістраті були оголошені статистичні відомості (дані Архіву Губернського Правління. – 1804. – За оп. № 160), з яких дізнаємося, що на той час у місті налічувалося 59 купців; працювало 8 ремісничих цехів (кравецький, швацький, бочарний, кушнірський, гончарний, ткацький, різницький); фабрик не було жодної (суконні фабрики, організовані колоністами, «виписаними урядом з Німеччини» [7, с. 51], були засновані в 1808 р.); діяли 2 цегляних та 2 свічних заводи, 3 вітряних млини [7, с. 51, 99-100].

Як свідчать документи з Архіву Губернського Земства (за оп. № 98) [7, с. 89], не було навіть моста через р. Ворсклу, необхідного не лише для мешканців, а й для поштового сполучення, оскільки через Ворсклу йшов поштовий тракт на Харків і далі – на столиці Ро-

сійської імперії. Замість моста використовувався «водохідний дуб» («водохідне судно»), як називали його полтавці, для перевезення «кур'єра з письмовою поштою» [7, с. 89].

Навколо Полтави було розкидане чимало селищ, хуторів, що пізніше ввійшли до складу міста. Вони належали, в основному, козакам і казенним селянам. Було чимало дворянських земель, але без садиб (дворищ).

З перших же років відкриття губернії в Полтаві розпочалося створення нових закладів, просвітницька робота, активне зведення будівель, яких було вкрай недостатньо для різних установ, для численних прибулих на службу до цих установ чиновників [7, с. 9, 83].

Не зважаючи на патріархальність, громадсько-політичне життя Полтави у першій половині XIX ст., як і всієї країни в цілому, знаходилося під впливом найважливіших тогочасних подій: війни 1812 р. та повстання декабристів. Беручи участь у боротьбі проти французьких загарбників, влітку 1812 р. полтавці сформували народне ополчення, яке складалося, в більшості, з селян і козаків. До формування 5-го козацького полку доклали багато зусиль І. П. Котляревський. Пробудження національної самосвідомості призвело до активізації участі полтавців в декабристських організаціях, в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, масонських організацій, які вбачали своє завдання в моральному вдосконаленні людей та об'єднанні їх на засадах рівності і взаєморозуміння [8, с. 86-88, 93].

Одним із важливих напрямків розвитку культурно-просвітницького життя Полтави як губерньського центру в означений період було відкриття навчальних закладів. Відомо, що ще у XVIII

ст. в Малоросії при церквах існували школи, де навчали грамоті дяки. Однак на початку XIX ст. таких шкіл у Полтаві не було жодної. Діяло лише відкрите в 1799 р. повітове училище, перший випуск якого відбувся в 1803 р. 1808-го року в Полтаві було відкрито першу двохкласну чоловічу гімназію, метою якої, як свідчив статут 1803-го року («Предварительные правила народного просвещения» міністерства народної освіти), було «готовлять молодых людей в университет и в то же время сообщать им сведения, необходимые для воспитанного человека» [7, с. 91]. При гімназії працювала бібліотека, на яку виділялося окреме фінансування [7, с. 93, 94].

Саме з діяльністю цієї гімназії пов'язаний початок застосування в Полтаві слова «екскурсія». Тогочасні навчальні програми, як свідчать документи Архіву Губерньського Земства (за описом № 26, 100) та Архіву Губерньського Правління (№№ 136, 196) [7, с. 99], були вельми обширними, у зв'язку з чим міністерство народної освіти вимагало «преподавать науки с краткостью и ясностью и иметь в виду теорию с практикой» [7, с. 94-95]. Для досягнення останньої мети статут і вводив «екскурсії учнів», про які тоді повідомляли міністерству як про щось нове і небувале. Це були поїздки учнів із викладачами «для огляду фабрик, міста і т.п.» [7, с. 95].

Крім гімназії, був відкритий також «Будинок для виховання бідних дворян». Проект його розробляв В. В. Капніст, який певний час виконував обов'язки директора училищ полтавської губернії і планував «поставити справу освіти достатньо широко» [7, с. 96]. За його задумом, «Будинок» мав, за характером дисциплін для викладання,

бути поєднанням світської школи з військовим закладом, в якому, до того ж, навчали б танцям, музиці, їзді верхи. Опікувалося цією школою-інтернатом дворянське зібрання. Одним із помічників першого директора закладу був І. П. Котляревський. «Будинок для виховання бідних дворян» проіснував до 1841 р., коли при полтавській гімназії був відкритий пансіон. Туди і були переведені вихованці будинку [7, с. 98].

В першій чверті XIX ст. в місті був відкритий вельми рідкісний навчальний заклад – школа переписувачів (краснописців). Таких шкіл існувало всього дві в імперії: в Полтаві та в Ярославлі. Ця полтавська школа діяла до відкриття земських закладів, коли приказ громадської опіки був закритий [7, с. 163, 165].

1818-го року було відкрите духовне училище при полтавському Хрестовоздвиженському монастирі [1, с. 10]. Того ж року був також заснований Інститут шляхетних дівчат (на 15 панянок – за числом повітів у губернії) – середній навчальний заклад для дівчат дворянського походження. В ньому в різні роки працювали викладачами український поет і етнограф Л. І. Боровиковський, чеський і український музикознавець В. В. Едлічка, громадський і культурний діяч, член Кирило-Мефодіївського товариства Д. П. Пильчиков, письменник С. П. Стеблін-Камінський та ін. [7, с. 180; 1, с. 10].

У 1805-1806 рр. при полтавській аптеці був влаштований ботанічний сад. При богоугодному закладі закладено три сади – один фруктовий і два ботанічних. У 1806 р. в цих садах почалася посадка дерев. З 1820 р. до 1841 р. – в Полтаві діяла школа садівництва [1, с. 9; 7, с. 180].

Полтавський кадетський корпус був відкритий в 1840 р.

З дозволу начальства Полтавська міська дума здійснювала підписку на газети (наприклад, ще у 1813 р. – на «Московские Ведомости», в 1832 р. – крім цього видання, на «Санкт-Петербургские Ведомости», «Сенатские прибавления» та ін.). Однак до того часу в місті не було жодного книжкового магазину, перший із них відкрили лише в 1840-х рр. [7, с. 193-194].

У квітні 1838 р. вийшов у світ перший номер щотижневої газети «Полтавские губернские ведомости» [1, с. 11].

В першій половині 1830-х рр. губернською владою було зроблено спробу організувати в Полтаві публічну бібліотеку «для читання книг всіма станами» [7, с. 194]. Полтавська губернська публічна бібліотека, в якій тоді налічувалося 48 назв книг (200 примірників) і 143 періодичних видання, була відкрита в 1835 р. і поміщалася в дворянському будинку [1, с. 10; 7, с. 341]. Проте фінансування для утримання бібліотеки не було виділене. Як вказував І. Ф. Павловський, з посиланням на Дворянській Архів 1842 р. (№ 39) і 1866 р. (№ 13), її залишки існували ще в 1866 р., а на початку XX ст. зберігалися в дворянській богадільні в селищі Рибці [7, с. 196].

Враховуючи певну громадську і політичну активність полтавців, можна все ж стверджувати, що культурне життя в Полтаві на початку XIX століття було слабо розвинене. На основі архівних даних, що наводяться дослідниками цього періоду, можна дійти висновку, що власне міське населення, яке налічувало близько 8 тисяч мешканців [8, с. 81] (за іншими джерелами, до 7 тисяч [7, с. 74]), складалося на той час, в основному, з представників «різного роду звань», дворян, купців, міщан, ремісників. Представники цих станів обиралися

до міської думи і визначали – під керівництвом губернського правління – розвиток міста, масштаби його розбудови, напрямки діяльності [7, с. 159-160].

За відсутності в тодішньому суспільстві чиновників і поміщиків вищих наукових чи художніх інтересів, основною розвагою «благородної публіки» були карточна гра (клубів тоді ще не було в Полтаві, грали в приватних будинках [7, с. 218]), бали, вечори і театр, побудований в 1808 р. [7, с. 102, 217, 218]. Директором театру в 1818-1821 рр. був І. П. Котляревський [1, с. 10].

До театру в Полтаві в 1818 р. було запрошено драматичну трупу Штейна з Харкова. В ній розпочав свою діяльність один із видатних сценічних діячів ХІХ ст. М. С. Щепкін. Коли на початку ХХ ст. І. Ф. Павловський працював над книгою «Полтава. Исторический очерк её, как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802-1856)», він дослідив документи, що тоді зберігалися в Архіві Полтавського Губернського Правління (1818, за описом № 156, арк. 67, 95-97), і знайшов у листуванні губернської влади відомості про те, що М. С. Щепкін був звільнений з кріпацтва (разом із рідними) завдяки клопотанням полтавського губернатора М. Г. Репніна. Заплатити викуп 8 тис. руб. за звільнення від кріпацької залежності допомагали заможні полтавські громадяни і поміщики [7, с. 221; 4, с. 152-154].

Полтавська трупа давала спектаклі не лише в Полтаві, а й у Чернігові, Харкові, Кременчуці, Ромнах. При театрі був сформований оркестр із 23 кріпосних музикантів багатого поміщика прилуцького повіту (на утриманні від дирекції) [7, с. 222-225].

На початку 1860-х рр. в Полтаві був організований «гурток любителів

драматичного мистецтва і бал-маскарадів» [7, с. 59]. Для цього гуртка Полтавське дворянське зібрання (за платню) надавало зал, так само, як пізніше, в 1874-1883 рр. – для клубу, що в Дворянському архіві за 1866 р. (№ 39) та за 1868 р. йменувався також «дворянським» [7, с. 89].

Губернська влада в Полтаві багато піклувалася про благоустрій міста. Ще О. Б. Куракін бажав зробити «Полтаву в малому вигляді Петербургом» [7, с. 89, 110]. В 1803-1805 рр. була організована так звана будівельна експедиція і губернська креслярня, що їх очолив архітектор М. Амвросимов. Під його керівництвом розроблений проект забудови Полтави. Згідно з планом благоустрою міста новий центр повинен був мати форму круглої площі, від якої радіально розходилися б вісім вулиць. На Круглій площі в першій чверті ХІХ ст. за проектами Захарова, Соколова та інших зодчих зводилися адміністративні будівлі в стилі російського класицизму: в 1809 р. закінчилося будівництво поштамту, в 1810-му – губернських присутствених місць (нині будинок міської ради), потім – Старогубернаторського будинку, будинків віце-губернатора (тепер – житловий), генерал-губернатора (обласна рада профспілок), дворянського зібрання (кінотеатр ім. І. П. Котляревського) і повітового правління. В 1840 р. на цій площі споруджено ще одну будівлю – Петровського полтавського кадетського корпусу [1, с. 8-9]. Облаштовувались мостові, бульвари, насаджувалися дерева (напр., у 1808 р. було висаджено 500 дерев [7, с. 154]), на багатьох вулицях наказано було зробити колодязі з навісами різьбленої столярної роботи. До 1848 р. їх було 232, вулиць і провулків – 83, чотири площі, публічний

сад, 630 приватних садів, 1770 будинків, у тому числі кам'яних 46. Мешканців 20 009 осіб [1, с. 11].

Кращими архітектурними пам'ятками тогочасної Полтави вважалися храми, зведені ще у XVIII ст. коштом полтавців. В актових книгах Полтавського полкового суду другої половини XVII ст., за свідченням І. Ф. Павловського, є точні дані щодо кількості церков у Полтаві. Їх було 5: соборна Успенська, Воскресенська, Миколаївська, Спаська, Стрітенська [7, с.26] (за іншими даними, 9 і монастир [5, с. 243]).

Успенський – головний із храмів – перша в Полтаві кам'яна церква, закладена в центральній частині поряд із дерев'яною в 1748 р., і завершена в 1770 р. [7, с. 25]. Парафіяльні полтавські церкви – Воскресенська, Стрітенська, Миколаївська та інші – також колись дерев'яні, до кінця XVIII ст. були замінені на кам'яні.

З часів Гетьманщини зросло значення культових споруд як місць зберігання і водночас «експонування» об'єктів матеріальної і духовної культури суспільства.

Свято-Успенський собор тривалий час виконував функцію однієї з перших своєрідних музейних установ Полтави. На стінах собору (всередині) можна було бачити бойові трофейні прапори, захоплені полтавцями під час військових сутичок, картини на світську тематику; соборні сховища містили рідкісні видання, ікони тощо [6].

Крім цього, до початку XX ст. в Хрестовоздвиженському монастирі, що був заснований ще в середині XVII ст. за сприяння полтавського полковника М. Пушкаря та інших представників козацької старшини, в будинку настоятеля існувала особлива зала, облаштована в

1786-1787 рр. архієпископом Амвросієм Серебрянниковим та прикрашена по стінах живописними зображеннями біблійсько-історичного змісту. Серед інших там знаходилася алегорична картина, на котрій зображався Петро I на білому коні, який топче лева; переможені шведи подають цареві свої мечі. В цій залі архієпископ приймав в 1787 р. Катерину II, після цього візиту зала йменувалася «Катерининською» [7, с. 36, 37].

Центр Полтави і краща його частина знаходились поблизу Спаського храму – одного з найстародавніших у Полтаві. Перший Спаський храм згорів 1704-го, однак уже до 1706 р. був відновлений. Його історія пов'язана з подіями під Полтавою 1709-го року. Вважається, що в цьому храмі міг молитися Петро I, а також зупинявся в будинку Келіна, який мешкав поряд із храмом. У 1811 р. храм був розібраний, залишилася лише його частина («предел Спаса Нерукотворного Образа»), що краще збереглося.

З 1837 р. збиралися кошти на збереження цієї історичної пам'ятки, що дозволило звести навколо дерев'яної Спаської церкви кам'яний футляр (за проектом харківського архітектора К.Тона) [7, с. 25-35].

У першій половині XIX ст. в Полтаві вперше багато уваги приділялося дослідженням давнини полтавського краю, пошуку, збереженню історичних документів, літописів. До цієї справи активно долучився генерал-губернатор Полтавської губернії М. Г. Репнін (обіймав цю посаду з 1816 по 1835 рр.), за сприяння якого була складена перша історія Малоросії Бантиш-Каменським [7, с. 105].

Полтаву і Полтавщину відвідували відомі художники, композитори, літературознавці, інші фахівці. Так, у 1836 р.

з метою набору хлопчиків для Петербурзького театру Полтаву відвідав М. І. Глинка, в 1837 р. для ознайомлення з історичними місцями, пов'язаними з подіями 1709-го року, зв'язаних з навчальними закладами, в місті побував В. А. Жуковський, 1845-го – Т. Г. Шевченко зустрічався з товаришем по навчанню в Академії Ф. Л. Ткаченком, робив замальовки, пейзажі і портрети [1, с. 10].

У 1830 р. в «Отечественных Записках» були розміщені невеликі дорожні нотатки про Полтаву невідомого автора. Він писав, що з бесіди з «единственным малороссийским поэтом [І. П. Котляревським – авт.] можно получить много новых и любопытных сведений касательно духа и характера его земляков, которых постиг он совершенно и кои более всех народов, составляющих наше отечество, сохранили оригинальности в характере, наречии, нравах, обычаях и во всем, чем только могут различествовать между собою одно поколение от другого» [2, с. 1-2].

У 1837 р. щоб зустрітися з І. П. Котляревським Полтаву відвідав харківський професор І. І. Срезневський. Як згадував останній, вони зійшлися в думці, що «история Украины составляет один из важнейших эпизодов в истории России и ... должен быть обработан с особенным тщанием...» [7, с. 249]. Професор згадував слова свого відомого співрозмовника про те, що «когда-то мы дождемся исторического описания Малороссии, ее достойного ... Когда желание понять ее будет заменять желание ее описать» [7, с. 249].

Поступово громадськість Полтавщини починала все глибше усвідомлювати «користь і необхідність знайомства з минулим краю» [7, с. 106].

Слід зазначити, що якщо в більш пізні періоди (з другої половини XIX ст.) в проведенні краєзнавчих досліджень, увічненні пам'яті про важливі події та видатних осіб, збереженні історико-культурних пам'яток в приватних збірках і музейних колекціях першість віддавалася створенню так званих інтер'єрних експозицій, які, розвиваючись, знаходили втілення в елементах експозицій екстер'єрних (тобто, в меморіальних дошках, пам'ятниках за межами музейних і виставкових залів), то в період, що розглядається, спостерігався зворотній розвиток: від встановлення пам'ятних знаків, пам'ятників до створення протягом наступних десятиліть приватних та інших музейних колекцій і експозицій.

Перші пам'ятники в Полтаві були пов'язані з історією Полтавської битви.

Відомо, що ще в 1778 р. в місті був встановлений «пам'ятник Полтавської перемоги» [7, с. XXIV]. Споруджений він був за ініціативою і коштом одного з полтавських меценатів Павла Яковича Руденка. Він – в минулому козак запорізького війська – полтавський міщанин, бургомістр полтавського магістрату, на початку XIX ст. – полковник, а потім – надвірний радник.

П. Я. Руденко спорудив пам'ятник на згадку про звільнення військами Петра I зі шведського полону свого батька. Споруджено пам'ятник було поблизу Воскресенського храму, також зведеного П. Я. Руденком. Як більшість перших подібних пам'ятників, цей був вельми простим: оштукатурений кам'яний стовп із пірамідальною вершиною, пофарбованою в зелений колір. Фундамент пам'ятника – гранітний, навколо нього 4 алебастрових статуї висотою в зріст людини (за іншими відо-

мостями, то були зображення двох юнаків у римських убраннях), а на верху стовпа було укріплене велике яблуко. Ймовірно, пізніше замість нього було поміщено корону (за іншими даними, була ще й зірка). У п'єдестал було вмонтовано мідну дошку з зображенням Полтавської битви (гравірування на міді – гравера Академії Мистецтв П. Балабіна) [7, с. XXIV- XXVI]. На початку XIX ст. пам'ятник цей був знищений. Архівні дані, знайдені дослідниками історії Полтави [7, с. XXV], свідчать, що один із полтавців А. І. Марченко отримав дозвіл від губернської влади на знесення цього пам'ятника, оскільки поряд планувалося будівництво дзвіниці.

Зведення дзвіниці не було здійснене. Доля розібраного пам'ятника залишилася невідомою. Вважалося, що дошка з зображенням битви деякий час зберігалася в поліцейській частині, після 1812 р. була поміщена у Воскресенському храмі, а в перше десятиліття XIX ст. (в 1910 р.) зберігалася в «музеї полтавської битви» на Шведській могилі [7, с. XXVI].

Інший пам'ятник був зведений в Полтаві на місці відпочинку Петра I після битви. Незадовго до того на цьому місці знаходився дерев'яний будинок, де відпочивав російській цар. Однак його було знесено під час підготовки до приїзду в Полтаву нового малоросійського генерал-губернатора М. Г. Репніна. Останній був незадоволений цим фактом руйнування історичної будівлі. Щоб не було забуто хоча б це місце, вирішили поставити цегляний обеліск із відповідним написом [5, с. 246]. Цей обеліск був замінений новим пам'ятником, збудованим на кошти, що залишилися після зведення кам'яного футляру навколо Спаської церкви. Но-

вий пам'ятник являв собою прямокутну піраміду на п'єдесталі темно-зеленого кольору, на вершині – меч і щит, а також шолом і лаври полководця. Він був відлитий художником Гамбургером в Петербурзі за малюнком Брюлова. Відкриття відбулося 27 червня 1849 р. [7, с. 354-355; 5, с. 246-248].

За наказом тієї ж губернської влади були знищені укріплення, що залишилися по облозі Полтави. Відомо, що Полтава з часу свого заснування була укріпленим містом. Земляний вал із частиною і вежами – ці укріплення були оновлені під час війни зі шведами – залишилися незруйнованими до 1817 р. Однак незадовго до цього року під час підготовки до візиту в Полтаву Олександра I губернатор М. Г. Репнін звелів їх зрети [7, с. 10, 162].

Пам'ятник «Слави» споруджений в місті у зв'язку зі 100-річчям Полтавської битви. Вважається, що він встановлений на місці, де комендант міста Келін зустрів Петра I на другий день після битви під час в'їзду останнього в Полтаву. Закладення пам'ятника відбулося в 1804 р., відкриття – 27 червня 1811 р. Автор проекту – відомий архітектор, професор Академії Мистецтв Т. де Томон [7, с. 67, 71, 75, 79], барельєфи створив скульптор Ф. Ф. Щедрин. Здійснював будівництво архітектор Л. Амвросимов. Цей пам'ятник разом із ансамблем архітектурних споруд навколо нього є цінною архітектурною пам'яткою початку XIX ст. [5, с. 245; 3].

До першої половини XIX ст. відноситься перша ініціатива з боку держави облаштувати в Полтаві так званий «музеум».

Ще в 1830-ті рр., за ініціативою міністерства внутрішніх справ, в Російській імперії почали влаштовувати

сільськогосподарські виставки, де мали бути представлені зразки ґрунтів, фауни, флори кожної губернії, а також кращі місцеві сільськогосподарські товари, мануфактурні, заводські, фабричні вироби. У 1836 р. губернаторам і губернським предводителям були розіслані брошури під назвою «Общий план губернських виставок» [7, с. 338], в яких пропонувалися, висловлюючись сучасною мовою, концепція і основа структурного плану подібних виставок. Метою їх було розповсюдження корисних відомостей про стан та вдосконалення мануфактури, сільської і домашньої промисловості, а також сприяння та підтримка змагань з покращення виробництв і виробів.

Фінансування з боку уряду на влаштування такої виставки в Полтаві (як і в інших губернських містах) не передбачалося, а покладалося на місцеві кошти і підтримку місцевого дворянства, купецтва та представників інших станів. Міністерство пропонувало організувати на базі таких виставок «постійний губернській комітет або «музеум» [7, с. 339], тобто облаштувати постійно діючі виставкові експозиції.

Проте необхідність такого «музеуму» ще не усвідомлювалася в означений час міською громадою, у тому числі і найбільш освіченою частиною його населення – дворянством. Полтавський губернатор направив всім повітовим предводителям дворянства, поліцмейстерам, городничим та іншим чиновникам письмовий циркуляр, в якому звертав їхню увагу на величезне просвітницьке значення виставки, на те, що вона є «представитель положення и успехов промышленности в губернии и вообще всего того, что она имеет в себе замечательного ... к общей и частной пользе»

[7, с. 338, 339]. Не зважаючи на зусилля губернської влади, ідея підготовки і проведення виставки не була підтримана полтавською міською громадою, яка вважала, що Полтава не має нічого значного чи оригінального, що заслуговувало б на увагу та могло б експонуватися на виставці. Лише частково ідея знайшла підтримку серед представників громад гадяцького, косянтиноградського та деяких інших повітів, які погодилися представити фабричні та інші вироби, а також польові знаряддя праці.

Виставка в Полтаві все ж відбулася в 1837 р.

Замість чотирьох відділень, що передбачалися міністерством, полтавська виставка складалася з шести: у першому демонструвалися ґрунти, корисні копалини Полтавської губернії (глини, граніт, алебастр, селітра, поташ та ін.); другий представляв «Произведения царства растительного», демонструючи зернові культури, гербарії, 118 видів рослин, що збиралися для застосування в медицині, продавалися в аптеках, і т. п.; третій розділ експонував кращих коней, рогату худобу; четвертий був присвячений «Произведениям царства животных» та експонував товари сільськогосподарського виробництва; у п'ятому були зібрані «Предметы заводской, фабричной и домашней промышленности»: демонструвалися зразки сукна, фланелі, полотна, килими, а також різноманітні продукти (оцет, гірчиця в порошок, гірчична олія, буряковий цукор-пісок та ін.); нарешті, шосте відділення мало назву «Художественное и ремесленное» і експонувало картини (копії полотен Рембранта, картини, вишиті гарусом), виконані кріпосними полтавських поміщиків, а також годинники, зброю (для полювання, піс-

толети і т. п.), музичні інструменти, пожежні труби, прикраси, меблі та багато інших предметів.

Окремо експонувалися «Земледельческие и экономические орудия»: вдосконалені плуги, коси, вулики, бочки садові, моделі грабарського візка та пристрою для виготовлення масла з молока і т. ін. [7, с. 341-348].

Все, що можна було побачити на виставці, за бажання відвідувачів можна було придбати.

Яким чином були представлені всі ці предмети на виставці, чи використувалося якесь спеціальне «виставкове» обладнання – питання відкрите.

Розуміючи значення постійно діючої виставкової експозиції, полтавський губернатор Могилевський клопотав про передачу до неї частини речей з виставки, а також про приміщення для «музеуму» в дворянському будинку («хоча б однієї кімнати» [7, с. 340]) і про обрання декількох дворян – мешканців Полтави для завідування цим важливим закладом. Проте полтавське дворянське зібрання вирішило, що облаштування «музеуму» є «неудобным и бесполезным» [7, с. 340-341] та відмовило у приміщенні для нього. Сподіваючись на усвідомлення полтавцями просвітницької ролі «музеумів», губернська влада клопотала згодом про організацію постійних та періодичних виставок різноманітних товарів і виробів, поєднуючи з продажем певної їх частини. Беручи невеликий процент з продаж на користь виставок, можна було б, на думку організаторів, відшкодувати витрати на їх влаштування та наймання завідувача.

Врешті решт, губернський предводитель полтавського дворянства виділив у верхньому поверсі дворянського будинку одну кімнату для «музеуму» та

призначив його хранителем наглядача дворянського будинку. Відомо, що до музею надійшло 29 предметів: граніт, різні види глини, гербарій рослин з околиць Полтави, модель грабарського візка, зразки глиняного посуду, свічки та ін. Наскільки тривалим був час існування цього першого в Полтаві «музеуму» – не відомо. Є припущення, що через два роки після відкриття, коли пішов із життя ініціатор та ентузіаст його створення Могилевський, музей «сам собою закрився» [7, с. 341].

Облаштування подібних виставок і «музеуму» ще не пов'язувалося із прагненням звернути увагу громадськості та увічнити пам'ять про важливі історичні події і про достойних людей за допомогою експонованих предметів. За своєю суттю, за «концепцією», вони, скоріше, були більш близькі до ярмарків, що відігравали важливу роль в економічному житті міста і краю.

Отже, розвиток Полтави у першій половині XIX ст. проходив швидкими темпами. Разом із славним історичним минулим це приваблювало до міста багатьох талановитих діячів у різних галузях. За стислий проміжок часу помітно зріс культурний та освітній рівень містян, хоча просвітницьке значення організації та фінансування нових навчальних закладів, бібліотек, виставок-«музеумів» не завжди і не відразу усвідомлювалося громадою Полтави і губернії належним чином.

Не зважаючи на складнощі, в цей період склалися передумови для майбутньої роботи товариств, організацій, які в наступні періоди серйозно займаються дослідженням і збереженням минулого краю, закладалися основи для формування комплексу пам'ятників, колекцій та експозицій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антипович Г. А., Волошина В. П., Жук В. П. и др. Полтава / Г. А. Антипович, В. П. Волошина, В. П. Жук и др. – Х.: Прапор, 1981. – 183 с.
2. Василенко Н. К биографии И. П. Котляревского / Н. Василенко // Киевская Старина. – Т. LXXVII. – 1902. – Апрель. – С. 1-2.
3. Государственный музей истории Полтавской битвы: Путеводитель по экспозиции музея, историческим местам и памятникам Полтавской битвы. – К.: Издательство политической литературы УССР, 1959. – С. 66-67.
4. Записки, воспоминания и дневники // Русская Старина. – 1875. – Май. – С. 152-154.
5. Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия. Сумароков П. Досуги крымского судьи или 2-е путешествие в Тавриду / П. Сумароков // Киевская Старина. – Т. XXXVI. – 1892. – Февраль. – С. 226-248.
6. Павлов В. Музеї Полтави: атлас / В. Павлов. – П.: ФОП Говоров С.В., 2008. – С. 3.
7. Павловский И. Ф. Полтава. Исторический очерк ее как губернского города в эпоху управления генерал-губернаторами (1802-1856) / И. Ф. Павловский. – Х.: САГА, 2009. – 6, 2, VI, 240, 2, 88, 2 с, 62, 5 + 19 илл. (Репринтное воспроизведение издания Полтава: Электрич. Типолитограф. Т-ва быв. И. А. Дохман, 1910. – XVIII+416 с. + 1 л. карт).
8. Полтава. Историчний нарис. – П.: Полтавський літератор, 1999. – С. 86-88, 93.
9. Полтавська область: природа, населення, господарство. Географічний та історико-економічний нарис / за ред. К. О. Маца. – Полтава: Полтавський літератор, 1988. – 336 с.
10. Українка Л. Твори в 5-ти томах. – К., 1956. – Т. V. – С. 276.

***Пистоленко І.А.* Формирование историко-культурной среды в Полтаве в первой половине XIX века.** В статье освещается развитие культуры и просвещения в Полтаве как в губернском центре в первой половине XIX века: открытие гимназий, школ, библиотек, первых памятников, проведение первых исторических исследований, создание первых выставок и музеев, проведение экскурсий на заводы, по городу и т.д.

Ключевые слова: культура, история, развитие, Полтава, памятник, выставка, музей, историческое исследование.

***Pistolenko I.O.* Historical and cultural environment creation in Poltava at the first half of the nineteenth century.** The article highlights the cultural, educational development of the townspeople midst of Poltava as province center at the first half of the nineteenth century: inauguration of the gymnasiums, schools, libraries, conducting the pioneering historical studies, unveiling of the first monuments, creation of the fist exhibitions and museums, making the excursions to the factories, the tours of the town and etc.

Key words: culture, history, development, Poltava, monument, exhibition, museum, historical study.